

Cemil Sıdkî ez-Zehâvî'nin *el-Fecru's-Sâdik* Adlı Eseri Özelinde Vehhâbilik Eleştirisi

İbrahim Hakkı İnal | <https://orcid.org/0000-0001-6115-5864>

Sorumlu Yazar | ibrahim.inal@omu.edu.tr

Öndokuz Mayıs Üniversitesi | <https://ror.org/028k5qw24>

İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı, Samsun Türkiye

Mehmet Sever | <https://orcid.org/0000-0001-6385-6576>

msever@bayburt.edu.tr

Bayburt Üniversitesi | <https://ror.org/050ed7z50>

İlahiyat Fakültesi, Kelâm ve İtikadi İslam Mezhepleri Ana Bilim Dalı, Bayburt Türkiye

Öz

18. asrın ortalarında ortaya çıkan Vehhâbilik, İslam düşüncesinde geleneksel dinî anlayışa tepkiselliği ile dikkat çeken bir akımdır. Kurucusu Muhammed b. Abdülvehhâb'ın görüşleri, bid'at merkezli bir düşünceden hareketle, Müslüman toplumun yüzyıllara dayanan dinî anlayışını inkâr etmek üzere inşâ edilmiştir. Bu doğrultuda Vehhâbilik, küfür alameti kabul ettiği kurum ve yapıları ortadan kaldırmayı yapısal bir karaktere dönüştürmüştür. Bu çalışma, Vehhâbiliğin Irak'taki faaliyetlerinden rahatsız olan Iraklı şâir Cemil Sıdkî ez-Zehâvî'nin (ö. 1936) Vehhâbilik hakkında eleştirel risâlesini incelemektedir. Zehâvî, Vehhâbiliğin tarihi kökenini ortaya koymak; siyasi ve dinî alandaki faaliyetlerini eleştirmek için yazdığı *el-Fecru's-Sâdik* adlı eser ile bu dinî hareketin bilinmeyen yönlerini açıklamaya çalışmıştır. Eser, muhtevası itibarıyla şirk, bid'at, tevessül ve tekfir gibi Müslüman toplumun gündemini meşgul eden konuları incelemiştir. Reddiye türü olan eser, içerik yönünden Vehhâbilik hakkında yazılan ilmî çalışmalarda önemli bir kaynak olarak dikkat çekmektedir. Çalışmada metin tahlili yöntemi kullanılarak, Zehâvî'nin ortaya koyduğu teorik ve tarihsel eleştiri ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Zehâvî'ye göre Vehhâbilik dinî olmaktan daha çok siyasi hedefler uğrunda araçsallaştırılmış bir harekettir. Temeli Hâricî düşünceye dayanan bu yapının sosyolojik zemini kabile tassubuna dayanmakta, ötekine karşı tepkiselliği barındırmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İslam Mezhepleri Tarihi, Cemil ez-Zehâvî, Reddiye, Vehhâbilik, Tevessül, Tekfir.

Öne Çıkanlar

- Cemil Sıdkî ez-Zehâvî'nin Vehhâbilik eleştirisinin temelinde Vehhâbiliğin menşeyinin Hâricîlik mezhebi olduğu düşüncesi hakimdir.
- Zehâvî, tevessül konusunu risâlesinin merkezine konumlandırmıştır. Çünkü tevessül meselesi, Vehhâbiliğin kendi içindeki paradokslarının rahatlıkla görüleceği bir konu mahiyetindedir.
- Zehâvî'ye göre Vehhâbiliğin dinî olmaktan çok siyasi bir yapıya sahip olduğu eylemlerinden anlaşılmaktadır.

Atıf Bilgisi

İnal, İbrahim Hakkı – Sever, Mehmet. “Cemîl Sıdkî ez-Zehâvî'nin *el-Fecru's-Sâdik* Adlı Eseri Özelinde Vehhâbîlik Eleştirisi”. *Eskiyeni* 50 (Eylül 2023), 877-900.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1282005>

Geliş Tarihi	12 Nisan 2023
Kabul Tarihi	28 Eylül 2023
Yayın Tarihi	30 Eylül 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Etik	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Yazar Katkıları	Çalışmanın Tasarlanması Yazar-1 (%55) - Yazar-2 (%45) Veri Toplanması Yazar-1 (%70) - Yazar-2 (%30) Veri Analizi Yazar-1 (%60) - Yazar-2 (%40) Makalenin Yazımı Yazar-1 (%80) - Yazar-2 (%20) Makale Gönderimi ve Revizyonu Yazar-1 (%90) - Yazar-2 (%10)
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

Criticism of Wāhhabism in Jamīl Sidqī al-Zahāwī's *al-Fajr al-Sādiq*

İbrahim Hakkı İnal | <https://orcid.org/0000-0001-6115-5864>

Corresponding Author | ibrahim.inal@omu.edu.tr

Ondokuz Mayıs University | <https://ror.org/028k5qw24>

Faculty of Divinity, Department of Islamic Sects, Samsun Türkiye

Mehmet Sever | <https://orcid.org/0000-0001-6385-6576>

msever@bayburt.edu.tr

Bayburt University | <https://ror.org/050ed7z50>

Faculty of Theology, Department of Kalam and Islamic Sects, Bayburt Türkiye

Abstract

Wāhhabism, which emerged in the mid-18th century, is a movement that draws attention with its reactivity in Islamic thought. The views of its founder, Muḥammad b. ‘Abd al-Wahhāb, were built to deny the centuries-old religious understanding of the Muslim community, based on a *bida’*-centered thought. In this direction, Wahhābism has transformed the elimination of institutions and structures that it regards as signs of disbelief into a structural character. This study examines the critical treatise on Wahhābism by the Iraqi poet Jamīl Sidqī al-Zahāwī (d. 1936), who was disturbed by its activities in Iraq. Zahāwī wrote *al-Fajr al-Sādiq* to reveal the historical origins of Wahhābism and criticise its political and religious activities, and tried to explain the unknown aspects of this religious movement. The work, in terms of its content, has examined the issues that occupy the agenda of Muslim society such as *shirk* (polytheism), *bida’* (heretical innovation), *tawassul* (request), and *takfir* (excommunication). The work, which is a refutation, draws attention as an important source in scholarly studies on Wahhābism in terms of its content. In this study, the theoretical and historical criticism put forward by Zahāwī will be tried to be revealed by using the textual analysis method. According to Zahāwī, Wahhābism is a movement instrumentalised for political rather than religious purposes. The sociological basis of this structure, which is based on Khārijite thought, is based on tribalism and contains reactionism against the other.

Keywords

History of Islamic Sects, Jamīl Sidqī al-Zahāwī, Refutation, Wahhābism,-Tawassul, Takfir.

Highlights

- Jamīl Sidqī al-Zahāwī's criticism of Wahhābism is based on the idea that the origin of Wahhābism is the sect of Khāricism.
- Zahāwī placed the issue of *tawassul* at the centre of the treatise. Because the issue of *tawassul* is a subject in which the paradoxes of Wahhābism can be easily seen.
- According to Zahāwī, Wahhābism has a political structure rather than a religious one.

Citation

İnal, İbrahim Hakkı – Sever, Mehmet. “Criticism of Wāhhabism in Jamīl Sidqī al-Zahāwī's *al-Fajr al-Sādiq*”. *Eskiyeni* 50 (September 2023), 877-900. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1282005>

Date of submission	12 April 2023
Date of acceptance	28 September 2023
Date of publication	30 September 2023
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External
Review reports	Double-blind
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Author Contributions	Conceiving the Study Author-1 (%55) - Author-2 (%45) Data Collection Author-1 (%70) - Author-2 (%30) Data Analysis Author-1 (%60) - Author-2 (%40) Writing up Author-1 (%80) - Author-2 (%20) Submission and Revision Author-1 (%90) - Author-2 (%10)
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 . https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/

Giriş

İslam toplumları, tarihin belirli dönemlerinde siyasî, iktisadî ve dinî bazı buhran dönemleri yaşamışlardır. Bu kriz dönemleri, Müslümanların kendi iç dünyalarında bazı he-saplaşmaları, tartışmaları tetiklemiş ve kimi dönemlerde siyasî ve itikadî fırkaların doğu-şuna sebep olmuştur. Buhran dönemlerinde ortaya çıkan âlimler, fikir ve siyaset önder-leri, sorunları mevcut dinî ve siyasî düzenin kendinde veya Müslümanlarda olduğunu ka-bul etmişlerdir. Halihazırdaki krizin aşılması için kendilerince ıslah ve öze dönüş şeklinde ifade ettikleri eylem ve fikir hareketlerine bu problemlili noktaların düzeltilmesi ile başla-mışlar, ideal kabul ettikleri dinî düşünceyi ikame etmek için yerine göre militan bir ha-rekete dönüşmeyi de göze almışlardır.¹ Bu iddiaların doğruluğu ve toplum nezdinde ka-bulü kolay olmamış, birçok tepkiyle karşılaşmıştır. Kurulu dinî ve siyasî düzene ve anla-yışa karşı çıkan her siyasî ve dinî hareketin meşru ve haklı olduğu veya tam aksine bâtil ve ehl-i bid'at olduğu da her zaman tartışılmaya devam etmiştir. Mezheplerin veya ideo-lojilerin taraftarları olduğu kadar muhaliflerinin de olması, kaçınılmaz bir gerçekliktir. Bu bağlamda İslam toplumlarının kriz dönemlerinde belli kişi ve gruplar tarafından ileri sürülen çözüm önerilerinin genel karakteri öze dönüş, sefefe uyma ve bid'atlerden ka-çınma şeklinde görülmüştür.² Osmanlılar döneminde ve coğrafyasında ortaya çıkan Vehhâbilik hareketi de bu iddiaları farklı bir üslup ve tavırla ortaya koymuştur. Vehhâ-bîlik doğduğu andan itibaren kurucusunun en yakınlarından bile kendine karşı itirazların yükseldiği bir harekettir.³ Günümüzde İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde taraftar bulan⁴ bu hareketin doğduğu coğrafya içinde iken ortaya koyduğu temel fikirler ve kendi çağdaşları tarafından aleyhlerine yöneltilen ithamların⁵ ve itirazların bilinmesi, Vehhâbilîğin daha iyi anlaşılması noktasında faydalı olacaktır. Vehhâbilik hakkında ya-pılan çalışmalar ve ortaya çıkan literatür bir hayli zengindir. Bu çalışmalarda daha ziyade Vehhâbilîğin tarihi ele alınmış kökenlerine dair konular incelenmiştir. Ebru Koçak tara-fından hazırlanan *Osmanlılar Döneminde Vehhâbilîğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)*⁶ adlı doktora tezi kurucu figür Muhammed b. Abdülvehhâb'ın fikri sistematiğini şekillen-diren siyasi-dini arka planı, Vehhâbilîğin siyasi etkilerini, İbn Abdülvehhâb'a yönelik farklı ilmi sınıflardan gelen reddiyelerin tetkikini ve Osmanlı coğrafyasındaki Vehhâbilik algısı vb. konuları ele alan bir çalışmadır. Büyükkara'nın *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Ara-bistan ve Vehhâbilik*⁷ eseri Suud devletinin 20. Yüzyılın başında temellerinin atılmasından bugüne kadar olan süreçte Vehhâbilîğin rolünü konu edinmektedir. Kartaloğlunun

¹ M. Ira Lapidüs, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, çev. İ. Safa Üstün (İstanbul: İFAV Yayınları, 1996), 25.

² Mehmet Zeki İçşan, *Selefilik İslami Köktencilîğin Tarihi Temelleri* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 249.

³ Cemil Sıdkı ez-Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık* (Mısır: Matbaatü'l-Vâiz, 1323), 19; Henry Laoust, *İslâm'da Ayrılkçı Gö-rüşler*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı - Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), 340.

⁴ Özellikle Hint alt kıtası ve Afrika'da ortaya çıkan dinî ve siyasî hareketler savundukları görüşlerinden dolayı Vehhâbilere benzetilmiştir. Konu hakkında değerlendirmeler için bk. Rifat Türkel, "Etkileri Açısından Veh-habilik (Suudi Arabistan Dışı Ülkeler Örneği) = Wahhabism in Terms of Its Effects (Sample of the Countries Other Than Saudi Arabia)", *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/8 (2013), 700.

⁵ Esther Peskes - Mehmet Çelenk, "18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Der-gisi* 12/2 (2003), 414.

⁶ Ebru Koçak, *Osmanlılar Döneminde Vehhâbilîğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)*, (Ankara: Ankara Üniver-sitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

⁷ Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhâbilik* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003)

*Sebilürreşād Dergisi Bağlamında Osmanlı'nın Son Döneminde Vehhâbîlik Algısı*⁸ adlı makalesi Osmanlı'nın son dönemlerinde yoğunlaşmaya başlayan Vehhâbî literatürünü değerlendirmektedir. Ortaya çıktığı andan itibaren Vehhâbîlik aleyhine yazılan reddiyelere dair literatür çalışmaları da yapılmıştır. Ancak Vehhâbîlere karşı yazılan reddiyeler muhteva yönünden pek incelenmemiştir. Bu noktada bu çalışma Vehhâbîliğin yayılma ve Suud iktidarında resmîleşme süreçlerine yakın bir dönemde yazılan bir eser olmakla birlikte, tarihi, siyasi ve dini yönden konuya yoğunlaşmış, modern çalışmalarda görebileceğimiz tenkit yönlerini barındıran Vehhâbîlik hakkında bir reddiyedir.

1. Zehâvî'nin Hayatı ve Eserleri

Cemil Sıdkî ez-Zehâvî 29 Zilhicce 1279/18 Haziran 1863 tarihinde Bağdat'ta doğmuştur. Zehâvî, Süleymaniye Bölgesinin en önemli Kürt aşiretlerinden biri olan Bâbân aşiretine mensuptur.⁹ Bu aşiretin üyelerinden Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde Babanzâde Mustafa Zihni Paşa (ö. 1911), Babanzâde İsmail Hakkı Bey (ö. 1912), Babanzâde Ahmed Nâim (ö. 1934 gibi) birçok ünlü sima yetiştirilmiştir.¹⁰ Babası Bağdat Müftüsü Muhammed Feyzî ez-Zehâvî (1308/1890) olup ilk eğitim ve tahsilini babasından almıştır. Üstün zekâ kabiliyeti ile dikkat çeken Zehâvî'nin Arap şiirine ilgisi daha bu yaşlarda babasının gözünden kaçmamıştır. Klasik usulde İslamî ilimleri tedris eden Cemil Sıdkî, küçük yaşlarda *Envârü't-Tenzil* ve *Şerhu'l-Mevâkıf* gibi eserleri okumuştur. Düzenli bir eğitim almayan Zehâvî, ilgisinin geniş bir alanı kuşatması sebebiyle Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe'yi okuyup şiir yazacak derecede öğrenmiştir. Batı dillerinden bir dile vâkıf olmasına rağmen, tercüme eserler üzerinden Batı'da revaçta olan pozitif bilimleri ve yeni gelişmeleri yakından takip etmiş, özellikle tabiat ilimleri ve felsefe alanında çalışmıştır.¹¹ Ancak bu alanda temel kaynaklara vakıf olamaması, tabiat bilimlerinde modern araştırma ve sonuçlarla uyumayan yanlış fikirlere saplanmasına da sebep olmuştur.¹² Fikir dünyasındaki bu eğilimler onun üstlendiği görevlerde de görülebilir. Nitekim Zehâvî, Bağdat ve İstanbul'da farklı görevler üstlenmiştir. İlk olarak Bağdat'ta müderris olarak görev yapan Zehâvî, resmî kurumlarda müdür, mahkeme üyeliği, eğitim konseyi üyeliği ile Bağdat ve İstanbul meclislerinde vekil olarak çalışmıştır. Yemen'e gönderilen heyette vâizlik görevinde bulunmuştur. Ayrıca İstanbul'da Mekteb-i Hümayun felsefe hocalığı ve Dârü'l-Fünûn Arapça hocalığı görevlerini de ifâ etmiştir.¹³

Zehâvî sıra dışı bir karaktere sahiptir. O, bir dönem medreselerde müderrislik yapıp, Vehhâbîleri eleştiren bir müderris; yine bir dönem II. Abdülhamid'in hilafet yıllarını ve

⁸ Habip Kartaloğlu, "Sebilürreşād Dergisi Bağlamında Osmanlı'nın Son Döneminde Vehhâbîlik Algısı" (Ankara: Atlas Sosyal Bilimler Kongresi, 2021).

⁹ Hayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Dârü'l-Melâyin, 2002), 2/137; Philip Charles Sadgrove, "Zehâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 44/69.

¹⁰ Mehmet Yalar, "Zehâvî ve Realist Arap Şiirindeki Yeri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 48.

¹¹ Zehavizade Cemil Sıdkî, "İspat-ı Mebde", *Resimli Gazete* 2/ö.s. (nüsha-i fevkalade) (15 Temmuz 1313), 43-49.

¹² Yalar, "Zehâvî ve Realist Arap Şiirindeki Yeri", 50; Sadgrove, "Zehâvî", 44/177.

¹³ Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/137; Yusuf Ali ed-Devide Muhammed, *Cemil Sıdkî ez-Zehâvî Hayâtuhü ve Şi'ruhu* (Câmiati Ümmü Dermân, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 27; Sadgrove, "Zehâvî", 44/178; M. Faruk Toprak, "Cemil Sıdkî ez-Zehâvî'nin Şiirlerinde İstanbul Anıları", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 14 (2012), 28.

eserlerini metheden bir yazar, daha sonra cüretkâr bir muhalif olmuştur. Gençliğinden itibaren felsefî eğilimlerindeki doğu-batı mukayesesi, hayat ve ölüm tasavvurları, kadın hakları¹⁴ ve tabiat felsefesine dair görüşleri sebebiyle nihâyetinde zındık olarak suçlanabilecek derecede farklı eğilimlere yönelen bir şairdir.¹⁵ Zehâvî'nin düşünce dünyasına hâkim olan ılımlı sosyalizm, onun hilâfet merkezli görüşlerinde görülmektedir. II. Abdülhamid ve yönetimini övmesine¹⁶ rağmen, imamın kim olacağı konusunda modernleşme sürecinin ortaya koyduğu eşitlikçi bakış açısına sahip olduğu görülmektedir.

Zehâvî'nin çalışmamıza konu olan *el-Fecru's-Sâdık* adlı eseri dışında manzûm ve mensur olmak üzere birçok eseri vardır. Özellikle şiirlerinde modern Arap şiirinin etkilerini görmek mümkündür. Arap realist şiir akımının öncülerinden kabul edilen¹⁷ Zehâvî, *Divân, Rübâiyyâtü Ömer Hayyâm, el-Kelimü'l-Manzûm, eş-Şezerât* isimli şiir kitapları; *Kitâbu'l-kânât, el-Câzibiyye ve Ta'lîluha, ed-Defu'l-âmm ve z-zavâhiru't-tabiiyye ve'l-felekiyye, el-Haylu ve Sibâkuhâ, Hikmet-i İslamiye Dersleri*¹⁸ gibi nesir tarzı eserleri ile döneminin fikir ve sanat dünyasında etkili olmuştur.

2. Osmanlı Irak'ında Vehhâbilik ve Temsilcileri

Vehhâbiler, Ahsâ bölgesini ele geçirdikten (1204/1790) sonra Bağdat bölgesinde etkileri artmaya başlamıştır. Bu gelişme aynı zamanda Osmanlı devleti nezdinde Vehhâbilik algısını etkilemiş ve resmi ve askeri ilişkiler hızlanmıştır. Bölge valisi Süleyman Paşa yaşanan gelişmeler neticesinde İstanbul'a gönderdiği raporlarda çöl şartlarında düzenli ordu ile savaşmanın zor olduğunu, bu sebepten bazı aşiretlerle ittifak ederek mücadeleyi devam ettirmek istediğini bildirmiştir. Daha sonra yardımcısı Kethüdâ Ali Paşa'yı görevlendiren vali, ilerleyen süreçte Vehhâbilerle anlaşmaya varmıştır. Bölgede kısmi sükûnet dönemleri olsa da anlaşma şartlarına uyulmadığı gibi Vehhâbiler Kerbela baskını düzenlemişlerdir.¹⁹ Savaşın ilerlemesiyle birlikte bölge hakkında Vehhâbî'ye karşı tepkiler oluşsa da coğrafyada mevcut Şii varlığı, fikri anlamda selefi eğilimleri taşıyan ulema nezdinde Vehhâbilîğe karşı ciddi bir rekasyona sebebiyet vermemiştir. Zehâvi, eserini kaleme alma amacının özellikle Bağdat ve civarında Vehhâbî mezhebinin yayılması ve genişlemesini engellemek olduğunu ifade etmektedir.²⁰ Zira başta Bağdat olmak üzere bölge halkının içinde Vehhâbî görüşleri destekleyenlerin adedi çoğalmıştır.²¹ Bu yüzyılda reformist ve selefi eğilimi olan islahatçıların Vehhâbilikle ithamı sıkça görülen bir durumdur. Bununla birlikte Ali el-Kârî (ö.1606) ve Muhammed Hayât es-Sindî (1163/1730) gibi Hanefî alimlerin selefi eğilimleri de bilinmektedir. Bu durum bölge Hanefîler'i üzerinde etkisini göstermiştir. Şam ve Bağdat bölgesinde selefi eğilimlerin varlığı her geçen gün artmıştır. Bu noktada Alûsî ailesinden Bağdat müftüsü Ebu's-Senâ (ö. 1270/1854),

¹⁴ Sadgrove, "Zehâvî", 44/178.

¹⁵ Yalar, "Zehâvî ve Realist Arap Şiirindeki Yeri", 51.

¹⁶ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 10-14.

¹⁷ Yalar, "Zehâvî ve Realist Arap Şiirindeki Yeri", 56.

¹⁸ Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/137 vd.

¹⁹ Rıfat Türkel, *Vehhâbilik Ve Arka Planı: Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 133-136.

²⁰ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 75.

²¹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 16.

Muhammed Emin el-Vâ'iz (ö. 1275/1858) gibi isimler dönemin en belirgin simalarıdır.²² Müellif bu destek faaliyetlerine katılanların genelinin meselenin önemini kavrayamayan kimseler olduğunu söylemektedir. Ancak bununla birlikte kimi destekçilerin ise bölgede siyasi veya dinî liderliği ele geçirmek için bu faaliyetlere katkı verdiğini düşünmektedir.²³ Vehhâbîliği eleştirme ve Irak ahalisini uyarma noktasında kendisini cesaretlendiren ve teşvik edenler olmuştur. Bunlar içinde kendisine en fazla yardımcı yapan dönemin önemli edip ve şâirlerinden Ma'rûf b. Abdilganî Mahmûd er-Rusâfî'dir (ö.1875-1945).²⁴ Zehâvî ile Rusâfî edebi muhitlerdeki arkadaşlıklarından daha ziyade dikkat çeken ortak yönleri, Irak bölgesinde en önemli Seleflik taraftarı sayılabilecek olan Mahmud Şükrî Âlûsî'nin (ö.1924) öğrencileri olmalarıdır. Zira Zehâvî gibi Ma'rûf er-Rusâfî (ö.1945) de Mahmud Şükrî Âlûsî'nin öğrencisidir.²⁵ *el-Fecru's-Sâdik* risalesinden anlaşıldığına göre²⁶ Âlûsî'nin selefi söyleme olan sempatisi ve İbn Teymiyye üzerinden çağdaş selefi düşüncenin filizlenmesine destek veren eserler²⁷ yazmış olması, Vehhâbîlerin bölgede yayılmasına katkı sağlamıştır. Bu durumdan rahatsız olan Zehâvî, Âlûsî'nin ulema üzerindeki etkisini bildiği için bu eseri yazmaya niyet etmiştir.²⁸

3. Osmanlı Dönemi Vehhâbîlik Eleştirisi Olarak Zehâvî'nin Vehhâbîlik Risalesi

Zehâvî, edip, şair ve entelektüel bir siyasetçidir. Ailesinden aldığı ilmi geleneği devam ettirmekle birlikte, Osmanlı bürokrasisinde çeşitli görevler de üstlenmiştir. Farklı sosyal sınıflar içinde Osmanlı modernleşmesinin değişik yönlerini müşahade etmiştir. Osmanlı hilafetinin, başta milliyetçilik, ıslahatçılık ve seleflik gibi akımlar arasında yaşadığı siyasi ve dinî tartışmaların yakın şahidi olmuştur.²⁹ Yaşadığı tecrübelerin onun fikir ve dinî düşüncesinde etkileri de daha sonraki süreçlerde gözlemlenmiştir. Bu noktada günümüzde Irak toprakları olarak bilinen Bağdat vilâyeti ve çevresi birçok dinî tartışmanın ve yeni dinî oluşumların görüldüğü bir bölgedir. Günümüz selefi hareketlerin de hala fazlaca görüldüğü bu coğrafya, tarihsel süreçte bu gibi benzeri oluşumların beslendiği ve fazlaca taraftar bularak güçlendiği bir merkezdir.³⁰ Dir'îye gibi bölgeye yakın bir coğrafyada ortaya çıkan Vehhâbîlik, Bağdat ve civarında Müslüman toplumu etkilemeye başlamış ve hızla yayılarak birçok taraftar da bulmuştur.³¹ Yaşadıkları buhranın etkisiyle siyasi ve dinî hayatın sıkıntılı bir döneminde kabile ve köylü toplumların içinden doğan ıslahatçı bir hareket olan Vehhâbîlik³² bir çıkış kapısı gibi görülmeye başlanmıştır. Osmanlı devlet

²² M. Nafi Basheer, "Yeniden Dirilen Seleflik: Nu'mân el-Âlûsî ve İki Ahmed Muhakemesi", çev. Kadir Gömbeyaz, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 9/3 (2009), 296-298.

²³ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 16.

²⁴ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 75.

²⁵ Erol Ayyıldız, "Ma'rûf er-Rusâfî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/69.

²⁶ İbn Teymiyye, *İmâni'l-Evsat*, thk. Ali b. B. Ez-Zehrânî, (b.y.: Darü İbni'l-Cevzi, 2003), 374.

²⁷ Irak Selefliği bağlamında Âlûsî ailesinin etkileri hakkında farklı bir çalışma için bk. M. Nafi Basheer, "Yeniden Dirilen Seleflik: Nu'mân el-Âlûsî ve İki Ahmed Muhakemesi", çev. Kadir Gömbeyaz, *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi* 9/3 (2009), 293.

²⁸ Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Arzuhal Jurnal [Y..PRK.AZJ.]*, No. 50, Gömlek No. 15.

²⁹ Toprak, "Cemil Sıdkî ez-Zehâvî'nin Şiirlerinde İstanbul Anıları", 34-35.

³⁰ bk. Arkân Keylân, *el-Fikru's-Siyâsi li's-Selefiyye fi'l-Irak*, (Bağdat: Dâru Kanâdil, 2018).

³¹ Rifat Türkkel, "Osmanlı Vehhâbîlik Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2017), 213.

³² Lapidüs, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, 25.

ricâli ve ulemanın bu harekete karşı geç kalmasına³³ rağmen sert tepki göstermesi yanında bazı âlimlerin Vehhâbîliğe meyletmesi halkın zihninde karışıklığı da sebep olmuştur. Zehâvî, bu karışıklığın farkına varmış, Vehhâbîliği bütün yönleri ile ele almaya çalışmıştır. Zehâvî'ye göre, kafa karışıklığı yaşayan halkın Vehhâbîliği bir islahat hareketi görmesi fecr-i kâzib/yalancı fecir gibi gerçeği yansıtmayan bir yanılgıdır. O, ümmetin yaşadığı bunalımdan kurtulmasının ilk adımı olarak bâtili bâtil olarak tanıması gerektiğini düşünür. Bu sebeple karanlıkta ortaya çıkan Vehhâbilik/fecr-i kâzib ile hakikati bulmak ve o yolda yürümek imkansızdır. Buradan hareketle Vehhâbîliğin ancak fecr-i sadık ile yani gerçek bilgi veren kişi ve haberle anlaşılabilceğini ifade etmek için yazdığı esere *el-Fecrû's-sâdık* ismini vermiştir. Zehâvî bu eseri Vehhâbîlerin liderinin Abdurrahman b. Faysal et-Türkî olduğunu zikrettiği dönemde yazmıştır.³⁴ Abdurrahman b. Faysal et-Türkî'nin (ö. 1928) iki defa yönetimde olduğu bilinmektedir. Bunlardan ilki 1291-93 /1874-1877 yılları arasındadır. Bu dönemde Zehâvî on dört yaşlarındadır. Anladığımız kadarıyla Zehâvî eserini Faysal et-Türkî'nin ikinci dönemi olan 1307-1309/1890-1892 yıllarında yazmıştır. Zira 1896'da İstanbul'a gelen müellif, eserde halife ve icraatlarını överken, 1899 yılında İstanbul'dan ayrıldıktan sonra şiirlerinde İstanbul yönetimini tenkit etmiştir.³⁵ Bu takdirde eserin yazıldığı tarih ve metin içindeki övgüler arasında bir çelişki olduğu düşünülebilir. Söz konusu çelişkinin anlaşılması adına eserin temize çekildiği tarihe dikkat çekilmelidir. Eserin son kısmında verilen tarihten anlaşıldığına göre İstanbul'dan döndükten sonra Zehâvî'nin hilafet merkezine ve halifeye bakış açısı genel itibarıyla hala olumludur. Eserin temize çekilmesi 7 Kasım 1904 Ramazan ayında olmuştur.³⁶ Anlaşıldığı kadarıyla yazar, yaşadığı tecrübeler ve gözlemlerine dayanarak özellikle Vehhâbilik meselesinin çözümünde Osmanlı hilâfetinin siyasetine güvenmektedir.

4. Zehâvî'nin Gözüyle Vehhâbîliğin Menşei Problemi

Vehhâbilik hakkındaki modern araştırmalarda ele alınan konulardan biri de şüphesiz bu yeni dinî hareketin tarihsel kökenlerinin hangi mezhebe dayandığı meselesidir.³⁷ Zehâvî, kendi döneminde diğer âlimlerin de dile getirmiş olduğu Hâricîlik eksensli açıklamalara katılmıştır.³⁸ Ona göre Hz. Ali'ye isyan ederek ordusundan ayrılanlar ile Vehhâbîler'in ortak yönleri çokça olmak şöyle dursun, Vehhâbîliğin kökeni bizatihi Hâricîlere

³³ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, sad. Dünder Günay (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976), 6/1868; Zekeriyâ Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), 30.

³⁴ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 23.

³⁵ Toprak, "Cemil Sıdkî ez-Zehâvî'nin Şiirlerinde İstanbul Anıları", 29-31.

³⁶ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 75. ; Osmanlı Arşiv kayıtlarında Zehâvî'nin kendi el yazısıyla kitabını Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbet tarafından halifeye takdimi için kaleme aldığı metnin sonunda tarih olarak 16 Mayıs 1321 tarihi bulunmaktadır. bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Arzuhal Jurnal [Y..PRK.AZJ.]*, No. 50, Gömlek No. 115. Ayrıca yine aynı eserin tahkik edilmesi için Bağdâd vâlliliği tarafından Maarif Nezâretine gönderilen belgelerde 8 Teşrin-i evvel 1321 tarihi yer almaktadır. bk. Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi [MF.MKT.]*, No. 899, Gömlek No. 45.

³⁷ Ahmet Vehbi Ecer, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri* (Asam, 2001), 7-44.

³⁸ Hâriciliğin modern dönemde ortaya çıkan gruplarda tezahürlerini görmek için bk. Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: OTTO Yayınları, 2016), 24.

dayanmaktadır.³⁹ Hz. Ali devrinde isyan eden başta halife olmak üzere Muâviye ve onlarla birlikte olanları kâfir kabul edenler, kendi yaşadıkları bölgeleri “Dârü'l-İmân”, muhalif oldukları kimselerin bölgelerini ise “Dârü'l-Harb” olarak isimlendiren Hâricîlerin fikrinsel takipçileri Zehâvî'ye göre Vehhâbîlerdir.⁴⁰ Zehâvî, Hz. Ali'nin bu fikirde olanları açıkça küfre düşmelerine rağmen onları tekfir etmediğini hatta mescide gelmelerine müsaade ettiğini, aynı safta savaşa katılmaları halinde ganimetten pay alacaklarını ve savaşı kendileri başlatmadıkları sürece onlarla savaşmayacağını söylediğini nakletmektedir.⁴¹ Ayrıca Zehâvî, Abdullah b. Ömer tarihiyle Buhârî'den naklettiği bir hadise dayanarak,⁴² Hâricîler ve Vehhâbîler arasındaki benzerliği ortaya koymaya çalışır. Rivayete göre Hâricîler müşrikler hakkında nâzil olan ayetleri kendi dönemlerinde başta Sahabe ve tabiîn hakkında inmiş gibi kabul etmişlerdir. Muhammed b. Abdülvehhâb ve takipçileri de bu yolu benimsemiş, Müslümanları kafir ilan ederek isyan ve savaşa teolojik zemin hazırlamışlardır.⁴³ Zehâvî'nin, hadislerde geçen ve tarihsel süreçte daha çok Hâricîler'i tanımlamak için kullanılan “Mârika” kelimesini, kendi dönemi itibarıyla Vehhâbîler için kullanması da iki grup arasında kurmaya çalıştığı benzerliğin diğer bir örneğidir.⁴⁴

Zehâvî, Vehhâbî mezhebinin tarihini dikkatli bir şekilde okuyucusuna sunmaya çalışmıştır. Buna göre Muhammed b. Abdülvehhâb 1111/1700 Uyeyne köyünde doğmuştur.⁴⁵ Babası bölgenin önemli Hanbelî alimlerinden olan İbn Abdülvehhâb, ilk eğitimin ardından Mekke ve Medine gibi bölgenin önemli ilim merkezlerinde ilim tahsil etmiş⁴⁶ ve bu ilim havzalarında birçok hocadan ders almıştır. Zehâvî, Muhammed İbn Abdülvehhâb'ın hocalarının tamamının ismini verme gereği duymamıştır. Fakat bu eğitim esnasında hocaları içinde Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Kürdî (ö.1194/1780) ve Şeyh Muhammed Hayat es-Sindî (ö. 1165/1751-52) gibi alimlerin İbn Abdülvehhâb hakkındaki kanaatlerini dile getirmiştir. Zira bu gibi anekdotlar Zehâvî'nin okuyucusu üzerinde etkili olacaktır. Bu yaklaşımdan hareketle Zehâvî adı geçen hocaların, İbn Abdülvehhâb'ın sapkın fikirlere sahip olduğunu ve ileride ümmeti idlâl edecek bir eğiliminin olduğunu fark ettiklerini ve çevrelerinde bulunan insanları bu hususta ikaz ettiklerini aktarmaktadır.⁴⁷ Daha da önemlisi Zehâvî, İbn Abdülvehhâb'ın eğilimlerinin çocukluk döneminde okuduğu eserlerden kaynaklandığına dair bilgiler vermektedir.⁴⁸ Ona göre İbn Abdülvehhâb,

³⁹ Ömer Faruk Teber, “Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu” *EKEV Akademi Dergisi -Sosyal Bilimler* 12/34, (2008), 63-68.

⁴⁰ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 43.

⁴¹ Bu görüşün temelleri için bk. Abdülkahir el-Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2018), 14.

⁴² Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Menâkıb”, 25.

⁴³ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 18-19.

⁴⁴ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 15.

⁴⁵ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 17 Zehâvî'nin verdiği doğum tarihinde yanlışlık vardır. Zira kaynaklarda İbn Abdülvehhâb'ın doğumu 1115 (1703) şeklinde geçmektedir. bk. Ecer, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, 51; Mehmet Ali Büyükkara, “Vehhâbîlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/492.

⁴⁶ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 16-17; Ecer, *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*, 51-52.

⁴⁷ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 17.

⁴⁸ Sabri Paşa, Muhammed b. Abdülvehhâb'ın içindeki duyguları küçükken sakladığını zikreder. bk. Eyüp Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhâbîyan (Vehhâbîler Tarihi)* (İstanbul: Bedir Yayınları, 1992), 28.

Hız. Peygamber'in vefatı esnası ve sonrasında peygamberlik iddiasında bulunan Müseylemetü'l-Kezzâb, Secâh el-Esved el-Ansî, Tuleyha el-Esedî gibi kişilerin tarihi şahsiyetlerin dikkatli bir okuyucusudur.⁴⁹ Yalancı peygamberlerin iddiaları ve kabileler üzerindeki tesirleri onu etkilemiştir. Hatta yazar bu etkinin çok daha güçlü olduğunu, aslında İbn Abdülvehhâb'ın mezhep faaliyetlerinin temelinde peygamberlik iddiasının yattığını savunmaktadır. Zira Zehâvî'nin daha sonra ortaya koyduğu birtakım iddialar ve isimlendirmeler, bu hareketin bir ıslah veya mezhep hareketinden daha çok nübüvvet merkezli yaklaşımları barındırdığını ortaya koymaktadır. Örneğin İbn Abdülvehhâb, kendi yaşadığı bölge halkından olup davete katılanlara Ensar, bölge dışından gelerek görüşlerini benimseyenlere de Muhâcir ismini vermiştir. Yine İbn Abdülvehhâb, kendisiyle tanışmadan önce hac yapmış kimselere tekrar hac yapmalarını emretmiştir. Zira önceki hac şirk içinde yapıldığı için makbul bir hac değildir.⁵⁰ Zehâvî'ye göre bu gibi iddialar ancak yeni bir dinde görülebilir.

Ona göre, İbn Abdülvehhâb, 1143/1731 yılında kendi düşüncelerini kabul ettirmek için faaliyetlere başlamış, 1745 senesinde Dir'îye Emiri Muhammed b. Suûd ile iş birliği yapmış ve 1150/1750 tarihinde görüşleri bölge halkı tarafından bilinen bir kimse olmuştur.⁵¹

Zehâvî, tarihi gelişimine dair bilgiler vermiş olduğu Vehhâbîleri eserinde Mârîka ve Hâricî olarak kabul etmiştir. Dir'îye bölgesinde başlayan bu hareketin kökenlerini Hâricîlik içinde kabul etmiştir.⁵² Eserinde özellikle Necd bölgesi hakkında kaynaklarda zikredilen birtakım rivayetler ile mevcut kanaatlerini desteklemiştir. Bu minvalde Necd bölgesinin tarih boyunca peygamberlik iddiasında bulunan yalancıların bol olduğu iddialarına değinerek, Vehhâbîliğin de bölgenin karakterine uygun görünüm barındırdığına temas etmektedir.⁵³ Bu rivayetlerden hareketle İbn Abdülvehhâb'ın görüşlerini fitne olaylarına sebep olan bid'at fikirler kabul etmektedir.⁵⁴

Zehâvî, Vehhâbîlerin işledikleri en kötü eylem olarak 1217/1801-2 senesinde Kerbelâ baskını ile başlayan ve Tâif (1803) şehri işgali ile devam eden 19 senelik isyanı ve yaşanan kanlı savaşları zikretmektedir.⁵⁵ Küçük büyük, yaşlı çocuk demeden insanları öldüren Vehhâbîler, onları çıplak halde açlığa ve soğuğa terk etmişlerdir. Bununla da yetinmeyen Vehhâbîler, mushafları, Kütüb-i sitte ve binlerce cildi bulan eserleri yakmış, evleri tahrip edip yıkmışlardır.⁵⁶ Aynı rivayetleri Ahmet Cevdet Paşa'nın eserinde de görebileceğimiz bu sertlik yanlısı tutum⁵⁷, Vehhâbîlerin Hâricîlerle olan benzerliğini ortaya koymaktadır. Bu tartışmalar ekseninde modern çalışmalar, Vehhâbîlerin ilham kaynak ve kökeninin

⁴⁹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 17.

⁵⁰ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 16.

⁵¹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 16.

⁵² Ayrıca bk. Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a: Suudi Arabistan ve Vehhabilik* (Rağbet Yayınları, 2016).

⁵³ Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*, 18.

⁵⁴ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 21.

⁵⁵ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 22.

⁵⁶ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 22; Sabri Paşa, *Tarih-i Vehhâbîyan*, 48.

⁵⁷ A. Cevdet Paşa'nın Vehhâbîlerin tarihi ve görüşleri hakkındaki açıklamaları için bk. Sayın Dalkıran, "Târih-i Cevdet'te İslâm Mezhepleri (I)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 9/20 (2002), 219-252.

Hanbelî düşünce içinde ikinci imam kabul edilen İbn Teymiyye olduğu görüşündedirler.⁵⁸ Özellikle Laoust'a göre, İbn Teymiyye'nin tevhid anlayışını klasik Sünnî düşüncenin kabul etmediği bir bağlamda değerlendirmesi, Vehhâbîlerin temel argümanlarından biri haline gelmiştir.⁵⁹

Vehhâbî Suûdîlerin, Şerîf Gâlib'le on beş sene zarfında gerçekleşen tartışma ve mücadelelerini aktaran müellif, daha sonra Vehhâbîlerin 1220/21-1807 senesinde Mekke ve Medine'yi işgal ettiğini belirtir.⁶⁰ Bu dönemde Vehhâbîler Hz. Peygamber'in türbesinin ziyaret edilmesini yasaklamışlardır. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa (ö. 1264-65/1849) ve oğlu İbrahim Paşa'nın (ö. 1264/1848) 1233/1817 yılında bölgeyi işgalden kurtarmaları ve sonrasında Vehhâbîler ile Reşidoğulları arasında cereyan eden mücadeleler kısa bir şekilde özetlenmiştir.⁶¹

5. Zehâvî'ye Göre Vehhâbîlerin İtikadî Görüşleri

Vehhâbîlerin görüşlerini birkaç madde halinde ele alan Zehâvî, bu hususları Vehhâbîlerin daha çok fırâk-ı dâlle/ehl-i bid'at olduklarını ispat edecek argümanlar üzerinden belirlemiştir. Bu noktada müellif, Vehhâbî mezhebi ve mensuplarının bedevî bir hayat tarzını yansıttıklarını⁶², ve tecsîm fikrini kabul ederek yanlış bir tevhid anlayışını insanlara zorla kabul ettirmeye çalıştıklarını⁶³ vurgular. Yine akfî istidlâlî kabul etmediklerini,⁶⁴ kıyâsa⁶⁵ ve ümmetin ortak aklının neticesi olan icmâya⁶⁶ muhâlif olduklarını, müctehid âlimleri ve Müslümanları tekfir ettiklerini⁶⁷ ve bütün bunların nihayetinde tevessülü inkâr⁶⁸ etmeyi bir ilke olarak benimsediklerini detaylı şekilde okuyucularına aktarmayı hedeflemiştir.⁶⁹ Bu tespitlerini haklı çıkaracak tarihi olayları ve iddiaları eserinde bolca zikretmeye çalışmıştır. Kullandığı temel kaynak İbn Abdülvehhâb'ın İbn Suûd için yazdığını belirttiği *Keşfü'ş-şübehât* adlı eseridir. Zehâvî, İbn Abdülvehhâb'ın söz konusu eserinde bütün Müslümanların altı asırdır küfür içinde yaşadıklarını savunmuş,⁷⁰ kafirler ve müşrikler için nâzil olan ayetleri Müslümanlar hakkında inmiş gibi değerlendirdiğini söyler. İbn Suûd bu risâle etrafında şekillenen yeni inancı, kendi mülkünü genişletmek ve Arap kabilelerini kendi saltanatına boyun eğdirmek için bir araç olarak kullanmıştır.⁷¹ Bu fikrî arka plan Arap kabilelerinin canları pahasına savunacakları bir inanç

⁵⁸ Hanifi Şahin, *Olgu ile Algı Arasında İbn Teymiyye* (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 116.

⁵⁹ Laoust, *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*, 346; Selda Güner, *Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013), 50.

⁶⁰ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 20.

⁶¹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 22-23.

⁶² Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 25.

⁶³ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 29.

⁶⁴ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 31.

⁶⁵ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 37.

⁶⁶ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 33.

⁶⁷ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 39,43.

⁶⁸ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 47 vd.

⁶⁹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 27-28; Vehhâbîlerin tevessül hakkındaki görüşlerini görmek için bk. Faysal b. Kazzâr el-Cessâm, *Tevhid İnançına Aykırı İddialar ve Cevaplar*, çev. Ahmet İhsan Dündar (İstanbul: Ümmülkura, 2006).

⁷⁰ Muhammed İbn Abdülvehhâb, *Keşfü'ş-şübehât* (b.y.: Dârü'l-İmân, ts.), 21, 24,25,31.

⁷¹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 19-20.

etrafında toplanmalarını sağlamış, fanatizmi besleyerek şiddet eylemlerinin doğmasına zemin hazırlamıştır.⁷²

Zehâvî tarafından İbn Abdülvehhâb'ın kendi görüşlerini kabul etmeyen kimselerin daha önce yapmış oldukları ibadetlerin kabul olmadığını ileri sürdüğü dile getirilmiştir. Mezhebe davet edilen kişilere, şirk üzerine bir hayat sürdüğünü itiraf etmesi ve hatta ölen anne ve babalarının da müşrik olduklarını ikrar etmeleri yönünde bir telkinin yapıldığı aktarılmıştır.⁷³

5.1.1. Vehhâbîlik Eleştirisinin Siyasi Temelleri: Meşru Halifeye İsyan ve Muhalefet

18. yüzyılla birlikte İslam dünyasında birçok gelişme yaşanmıştır. Yüzyıllar boyunca devam eden siyasi, askerî ve dinî anlayışların, kurulu düzenlerin yeni fikirler ve ideolojiler karşısında istenilen sonuçları temin edemeyişi, Müslüman düşünürleri yeni çözüm arayışları içine sokmuştur. Bu bağlamda tartışılan konulardan biri de siyasi kontrolün hilâfet kontrolünden çıkması ve adem-i merkeziyetçi bir yapıya dönüşmedir.⁷⁴ Avrupa milletleri arasında hızla yayılan milliyetçi akımlar da bu anlayışı desteklemekte, Müslüman toplumlar arasında merkezi bir yönetime bağlı olmayan müstakil devletlerin oluşması fikri revaç bulmaktaydı. Bu fikrin karşısında duran en büyük engel o günün dünyasında İslam ümmetinin Hz. Peygamber'in vefatından itibaren var olan hilâfet kurumudur. Mevcut hilâfete dayalı siyâsi düzen, adem-i merkeziyetçi fikirlerin en büyük engeli olarak kabul edilmekteydi. Bununla birlikte hilâfeti savunanlar da hilâfetin ümmetin birlik ve beraberliğe ihtiyaç duyulan bir yüzyılda olumlu katkıları ile askerî, siyasi ve ekonomik sorunların daha rahat çözüme kavuşacağına inanmaktaydılar. Zehâvî, bu görüşü destekleyenlerdendir. Her ne kadar İstanbul'a gittikten sonra mevcut Halife II. Abdülhamid hakkında olumsuz şiirler yazmış olsa da risâleyi kaleme aldığı dönemde, hilâfetin önemini kabul etmektedir. Bu bağlamda Vehhâbî hareketinin siyasi sonuçlar bakımından bir isyan hareketi olduğunu, dinî ıslahat hareketi olmaktan çok, siyasi bir karaktere sahip olduğunu düşünmektedir. Dolayısıyla hilâfeti zedeleyecek olan bir dinî ve siyasi hareket meşru değildir. Zira Osmanlı'nın yıkılma sürecinde Vehhâbîler, dinî ıslahat iddialarını seslendirmiş olsalar bile, Osmanlı Halifesine (el-Hilâfetu'l-uzmâ el-İslâmiyye) karşı çıkmışlar ve böylece Hâricîlerin takipçileri ve siyâsi yönü olan bir yapı olduklarını ortaya koymuşlardır.⁷⁵ Bu bağlamda daha sonraki tarihlerde oluşan ihyâcı ve tasavvufi hareketler Vehhâbîlerden ayrılırlar. Zira İslam coğrafyasının Kafkaslar, Hind kıtası, Kuzey Afrika ve Mağrib bölgesinde ortaya çıkan hareketler, sömürgeci Avrupa devletlerine karşı bağımsızlık hüviyeti taşımasına rağmen, Vehhâbîler'in mücadelesi İslam hilafetine karşı olmuştur.⁷⁶ Hilafetin ve halifenin değerinin bilinmesi için Zehâvî, yıldız sarayını öven şiirler kaleme almıştır.⁷⁷ Ona göre Vehhâbî fitnesini söndürecek olan, hilafetin merkezi İstanbul ve Yıldız sarayıdır. Zira halife, İslam milletlerinin dışında diğer dinlere mensup

⁷² Alberto Toccano, *Fanatizm*, çev. Barış Özkul (İstanbul: Metis Yayınları, 2013), 25.

⁷³ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 17.

⁷⁴ Güner, *Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819)*, 27.

⁷⁵ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 23.

⁷⁶ Yusuf Gökçalp - Sabri Yılmaz, Ömer Faruk Teber, "Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı'nın "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5/4, (2020), 573-593.

⁷⁷ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 3.

halkların bile sığındığı bir kaledir. İcraatlarıyla İslam ümmetinin lideri olan sultan/halife, bozulan sistemi yenileyecek ve düzeni temin edecektir.⁷⁸

Zehâvî, hilâfeti el-îmâmetü'l-Kübrâ olarak isimlendirmektedir. Tanım olarak bazı âlimlerin kabul ettiği “din ve dünya işlerinde şahıslardan birinin genel başkanlığıdır”⁷⁹ görüşünü benimseyerek Sünnî ulemanın birçoğu tarafından yüzyıllardır tercih ettiği tanımı terk etmiştir. Sünnî ulemanın cumhuru, hilafeti daha çok “Hz. Peygamber’e vekâleten” şeklinde izah etmiştir.⁸⁰ Burada Zehâvî'nin imâmet meselesini daha reel bir zeminde değerlendirdiği görülmektedir. Zehâvî imamın kim olacağı noktasında tarihsel süreçte yaşanan tartışmaların da dışına çıkmaya çalışmaktadır. Sünnîlerin Kureyşî olmayı, Şîîlerin masum ve Alevî (Ali soyundan) olmasını şart koşması birçok noktadan tartışılmıştır. Bu bağlamda Kureyşî olma şartı, bizzat Osmanlı halifelerinin meşruiyetini tartışılır hale getirmiştir. Dolayısıyla bu gibi şartlar dönemin siyasi atmosferinde problemi daha da içinden çıkılmaz hale getirecektir. Bu kaygılardan hareketle veya ılımlı bir sosyalist zihniyete sahip olmasının doğal bir sonucu olarak Zehâvî, imamın kim/kimlerden olması gerektiği tartışmasını, bütün Müslümanların kardeş olarak eşit haklara sahip olmalarından hareketle herkesin imam olabileceğini söyleyerek çözüme kavuşturmuştur. Bu açıklama her ne kadar Zehâvî'nin de sıkça eleştirdiği Hâricîlerin imamet fikrini temsil ediyorsa⁸¹ da kendisi bu yaklaşımı tercih etmiştir. Hâricîlerin imamın takva sahibi herhangi bir Müslüman olmasını caiz görmesi⁸² Kureyş'in otoritesini kabul etmeme gibi bir tepkiyi barındırırken Zehâvî, mevcut halifenin otoritesini daha da pekiştirmeye yarayan bir söylem üzerinden meseleye yaklaşmaktadır. Tabi ki bu yaklaşımda onun yaşadığı yüzyılda hâkim söylemlerden biri olan eşitlik/müsâvât fikrine sıcak bakması bu tutumu desteklemiştir. Ona göre bir ırkın diğerine karşı üstünlüğü yoktur. Aksi takdirde “Müslümanlar ancak kardeştir”⁸³ ayetinin ifade etmiş olduğu kardeşliği, dinî ve dünyevi eşitlikleri kabul etmeksizin gerçekleştirmek imkansızdır.⁸⁴ Ayrıca ülü'lemre itaati ifade eden ayetlerde ve Hz. Peygamber'in “Emire itaat edin Habeşli bir köle bile olsa”⁸⁵ hadisi de bu eşitlik anlayışını destelemektedir.⁸⁶ Tartışmaların tarihi sürecindeki farklı yaklaşımları da değerlendiren Zehâvî'nin yorumları çok dikkat çekicidir. Ona göre “İmamlar Kureyş'tendir” hadisi ile kendi görüşü arasında bir teâruz yoktur. Çünkü Kureyş'ten olma durumu ilk dönemde geçerlidir. Ulemanın bu noktada icmâi vardır. Ancak bu icmâ bütün asırları kapsamaz. Zira “Ezmânın teğayyürü

⁷⁸ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 4.

⁷⁹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 4.

⁸⁰ Tanımlar arasındaki farklar için bk. Hasan Gümüsoğlu, *İslam'da İmamet ve Hilafet* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999), 34-44.

⁸¹ W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fıçlalı (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), 48; Patricia Crone, *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hakan Koni (İstanbul: Kapı Yayınları, 2007), 86-87.

⁸² Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2007), 1/108.

⁸³ Hucurât, 49/10.

⁸⁴ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 5.

⁸⁵ Ebû Zekeriyâ Muhayyidîn Yahyâ b. Şeref en-Nüveyrî, *Riyâzu's-sâlihîn*, thk. Mâhir Yâsin el-Fahl, (Dimâşk: Dâru İbn Kesîr, 2007) 72.

⁸⁶ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 6.

ile ahkâmın teğayyürü inkâr edilemez” ilkesi gereği zaten geçmiş ulema ilk asırlardan sonraki Kureyşî olmayan sultanların hilafetini kabul etmişlerdir.⁸⁷ Ayrıca Kureyş'e itaat konusu, hadislerinde anlattığı gibi Allah'ın emirlerine itaat edip istikamet sahibi oldukları müddetçe geçerlidir. İtaat belli şartlara bağlanmıştır. Nitekim Abbasilerin zamanla iktidar ve istikametlerini kaybetmeleri sebebiyle imamet ve hilafet ellerinden çıkmış ve Osmanlılar'a geçmiştir.⁸⁸

Zehâvî, imamın Kureyş'in dışından seçilmesini kabul ederek Hâricîlerin ve Vehhâbîler'in yaklaşımına kısmî bir onay vermiş olsa da teorik anlamda Hâricîlerle temel farklılıkları vardır.⁸⁹ Hâricîler gibi devrimci zihniyete sahip olanlar imamın varlığını vâcip kabul etmezler. Hâlbuki Zehâvî, Ehl-i Sünnet'in görüşüne uygun şekilde imamın varlığını ve nasbını vacip kabul etmektedir. Zira dinî ve tevhidin gerçekleşmesi ancak güvenli ortamda gerçekleşebilir. İmamın olmadığı bir yerde dinî ikame edilmesi, şirkin ortadan kaldırılması imkânsızdır.⁹⁰ İşte bu yaklaşım Zehâvî'nin Vehhâbîleri tenkit ettiği bir diğer yöndür. Zira dinî ikame etmek için ortaya çıktığını söyleyen Vehhâbîler, dinî hayatın teminatı kabul edilen halifeye isyan ederek, İslam toplumunun düzenini bozmaktadırlar.⁹¹ Sonuç olarak Vehhâbîlerin bölgeye hakimiyeti, Hâricîlerin iktidara gelmelerinden farksız bir durumu ortaya çıkarmıştır.⁹²

5.1.2. Vehhâbîlerin Dinî Tecrübe Muhalefetleri: Hadarî ve Akf Anlayış Zemîninin Kaybedilmesi

Vehhâbîlerin, aklın eşlik ettiği dinî anlayış biçimine karşı oluşu, Zehâvî'nin üzerinde durduğu en önemli konulardan biridir. Muhammed b. Abdilvehhâb, bedevi hayat tarzı ve anlayışının sadeliği önceleyen ve çok kültürlü anlayıştan uzak durmayı hayat tarzı olarak kabul eden yaklaşımı bölge halkı üzerinde gözlemlemiştir. Bu bağlamda bölgeye hâkim olan en önemli faktörün akıl ve etrafında şekillen dinî anlayıştan (kıyas ve icmâ) daha çok duyguların peşinde güç bulan cehalet ve karizmatik lidere itaat olduğunu fark etmiştir. Bedevi hayat tarzının kendine has bu durumu Zehâvî'ye göre İbn Abdülvehhâb'ın görüşlerini bir isyana çevirmesinde engel değil bilakis itici bir güçtür.⁹³ Öyle ki bölgede akf ilimlere dair hiçbir emâre kalmamıştır. Bu durumda bölge halkını kendi görüşleri etrafına toplamak kolay olacaktır. Bu fikri güçlendirme noktasında Vehhâbîlerin kullandığı bir diğer argüman ise mezhep imamlarını taklid etmenin gereksiz olduğudur. Zira yüzyıllar boyunca birçok dinî, siyasi ve sosyo-kültürel şartların etkisiyle oluşan mezheplerin hafızası, Müslüman toplumunu yönlendirmektedir. Özellikle bu mezheplere göre toplumu yönlendiren ulemâ, Sünnî düşüncenin hâkim olduğu coğrafyada, halife veya imama karşı isyan edilmesini meşru kabul etmemektedir. Onlar hakkında fâsık veya fâcir gibi

⁸⁷ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 6-7.

⁸⁸ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 7.

⁸⁹ bk. Hatice Teber, *Haricî-İbâdî Tefsir Geleneği Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsîri*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014), 31.

⁹⁰ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 8.

⁹¹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 15.

⁹² Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 20-24; M.G.S Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev. Alp Eker - Mutlu Bozkurt (İstanbul: İz Yayıncılık, 1995), 3/170.

⁹³ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 25.

isimlendirmeleri slogana çevirerek bir isyana başlamak pek de mümkün değildi. İlk olarak mezheplerin toplum üzerindeki etkisinin kırılması sağlanmıştır. Böylece günahkâr olan kişi ya da halifenin de şirke düşebileceği anlayışı ile Müslüman toplum hakkında sınırları/hürmeti gerektiren sınırlar ortadan kalkarak, siyasi isyana hizmet etmiştir. Harârî ve aklî zeminin ortadan kaldırılması, aynı zamanda yeni bir dinî ve siyasi yapıyı desteklemiştir. Zira İbn Abdülvehhâb'ın aklı reddetmesinin temelinde, asırlar boyunca aklî istidlallerle ve ortak akılla (icmâ) inşâ edilmiş dinî düşüncenin kendi görüşlerine karşı en güçlü direnç noktası olduğunu görmesi yatar.⁹⁴ Zira icmâ, İslam düşüncesinde “gerçek ve hak inanç”ın ne olduğunu belirlemede en güçlü dayanak ve ilkedir.⁹⁵ Toplumun kabul ettiği ve icmâyâ uygun görüşlere karşı çıkılamayacağı için, İbn Abdülvehhâb ve taraftarları icmânın sonuçlarına değil bizatihi icmâyâ karşı çıkmışlardır.

5.1.3. Toplumsal Meşruiyet Zeminini Kaybetmek: Tekfir

İbn Abdülvehhâb'ın eleştirilerinde aşırıya gitmesi ve tekfiri bir yöntem olarak kullanması, iddialarında haklı olduğunu ispat etme noktasında bir araçtır. Zehâvî, cahil olan bedevî kabilelerin bu şekilde ortaya konan görüşlerin haklı fikirler olduğuna inandıklarını söylemektedir. Bu bağlamda Zehâvî'nin teolojik ve politik başarımın elde edilmesi noktasında tetikleyici bir araç olarak kullandığı en güçlü söylem tekfirdir. Zira toplum nezdinde riyâset/başkanlık gibi bir talep ancak iddialarında aşırı talepkâr olanların erişebileceği bir makamdır. Bu yolda söylemlerin keskinliği toplumu harekete geçirme için önemlidir.⁹⁶ Müellif, İbn Abdülvehhâb'ın elindeki en önemli silahın tekfir olduğunu düşünmektedir. İslam toplumunu ötekileştirmeye yarayan ve Vehhâbî liderlerin ortaya koyacağı şiddet eylemlerini dinî bir bağlamda destekleyecek olan en önemli kavram tekfirdir. Aynı zamanda tekfir, grup dayanışmasını güçlendiren bir yapıya sahiptir. Böylece küfre düşenlerin sahip olduğu topraklar, harp toprakları kabul edilebilecek; savaş ve sonrasında elde edilecek ganimetler rahatlıkla mülk edinilebilecektir.⁹⁷ Böylece iktisâdî kazancın cazibesi yanında ötekileştirme aracı görevini yerine getiren tekfir, siyasi ve politik talepleri toplum nezdinde meşrulaştırma aracı haline dönüşmüş, ihtiyaç duyulan teolojik zemini hazırlamıştır.⁹⁸

Zehâvî, Vehhâbîlerin mezhebi görüşlerini yaymak için tekfir kavramına sarılmalarını kendi kaynaklarından hareketle eleştirmektedir. Ona göre ümmetin çoğunluğu hata ve cehaletten dolayı bir müminin küfre düşmeyeceğini kabul etmiş ve bu konuda icmâyâ varmıştır. Hatta Vehhâbîlerin görüşlerine itibar ettiği İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye dahî bu gibi kimselerin küfre nispet edilmelerini kabul etmemiştir. Zira bir Müslüman kimse imandan çıkmadığı halde cehâlet ve hatadan dolayı amellerinde ve fikirlerinde şirk ve küfrü hatırlatan emâreler olsa bile dinden çıkmış kabul edilmez.⁹⁹ Ayrıca tekfir konusunda Vehhâbîlerin hoyratça tutumları Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine de

⁹⁴ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 25.

⁹⁵ Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 7.

⁹⁶ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 42.

⁹⁷ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 42.

⁹⁸ Muammer Esen, “Tekfir Söyleminin Dini ve İdeolojik Boyutları”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 98.

⁹⁹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 43.

uygun değildir. Zira İbn Teymiyye'ye göre Ahmed b. Hanbel, tevhid ve sıfatlar konusunda hatalı gördüğü Cehmiyye, Havâric, Mürcie ve Kaderiyye mezheplerine mensup kişilerin arkasında namaz kılmış ve onları tekfir etmemiştir.¹⁰⁰ Dolayısıyla Vehhâbîlerin Hanbeli olduklarını olduklarına dair iddialarının, en azından kendi mezhebi aidiyetlerinin gerektirdiği çizgilere riayet etmeyi gerektirdiğini düşünmektedir.¹⁰¹

6. Vehhâbilik Eleştirisinde Ortak Bir Argüman Olarak: Tevessül ve İnkâr

Allah'a kurbiyeti/yakınlığı sağlamayı temin eden şeyler tevessül ve vesile kavramları ile İslam düşüncesinde yer bulmuştur. Kur'an ve hadislerde yer bulan vesile kavramı Vehhâbîlerle birlikte gündeme gelmiş ve günümüzde de tartışılmaya devam etmektedir. Bu tartışmalar çerçevesinde tevessülü kabul eden ve etmeye taraftar olanlar kendilerine uygun deliller ile meseleyi açıklama gayretinde olmuşlardır.¹⁰² Tevessül, Vehhâbîlerin, Müslümanlar aleyhine dile getirdikleri ithamların dayandığı en temel argümandır. Bundan dolayı Vehhâbilik eleştirilerinde ve reddiyelerinde ele alınan konuların başında tevessül gelmektedir.¹⁰³ Son yıllarda yapılan bir çalışma, Vehhâbîlere karşı yazılan reddiyelerde yirmi civarında eserin tevessül inkârını merkeze alarak telif edildiğini göstermektedir.¹⁰⁴ Zehâvî de eserinde bu konuya temas etmiş, Vehhâbîlerin tevessül konusundaki hatalarını karşı cevaplar ile ortaya koymaya çalışmıştır. Müellife göre tevessül, "amaca ulaşmak için kullanılan araç ve sebepten" ibarettir. Tevessülde bulunmanın anlamı noktasında İslâm âlimleri farklı görüşler ileri sürmüş olmalarına rağmen Hz. Peygamber'le tevessülde bulunmayı câiz görmüşlerdir.¹⁰⁵ Zira ümmetin çoğunluğuna göre maksudun gerçekleşmesini sağlayan gerçek fail Allah Teâla'dır.¹⁰⁶ Buna rağmen Vehhâbîlerin tevessül meselesini tekfir için araçsallaştırması, siyasi hedeflerin gerçekleşmesinde kullandıkları bir bahanedir. Zira Vehhâbîler, ümmetin geçmiş asırlardaki tecrübelerini ve dinî yaşantısına dair hususları, Osmanlı kimliğinde düşmanlaştırarak reddetmeyi ve İslam'ın dışında kabul etmeyi benimsemişlerdir.¹⁰⁷ Yeni dinî anlayışı tesis edebilmek için, geçmişe ait dinî mirası, çok geniş çaplı bir ayıklama yapmakla başaracaklarını düşünmüşlerdir.¹⁰⁸ Tevessül ve istigâse gibi anlayışların en çok bulunduğu kurum olan tasavvuf da bu eleştirilerden fazlasıyla nasibini almıştır. Bu tutum sadece Vehhâbîler ile sınırlı kalmamıştır. Hac ve Umre için bölgeye gelen ıslahatçılar, kendi coğrafyalarında özellikle tasavvuf karşıtlığını reform çalışmalarının merkezine yerleştirmişlerdir.¹⁰⁹ Her şeyden önce Vehhâbîler ve onları kendilerine rehber edinen Müslümanlar,

¹⁰⁰ Takıyyüddin İbn Teymiyye, *İmânü'l-Evsat*, thk. Ali b. Buheyrt ez-Zehrânî (b.y.: Dârü İbni'l-Cevziyye, 2003), 374.

¹⁰¹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 45-46.

¹⁰² Mehmet Necmeddin Bardakçı, "Tasavvufî Bir Terim Olarak Tevessül ve Vesîle", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 1/2 (1999), 33.

¹⁰³ Osmanlılar dönemi Vehhâbilik eleştirilerinin bir değerlendirmesi için bk. Ebru Koçak, *Osmanlılar Döneminde Vehhâbilîğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)* (Ankara Üniversitesi, Doktora, 2022), 484-503.

¹⁰⁴ Süleyman Sarı, "Selefi ve Vehhâbilere Reddiye Eserler", *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dini Araştırmalar Dergisi)* 9/3 (2009), 340 vd.

¹⁰⁵ Yavuz, "Tevessül", 41/6.

¹⁰⁶ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdik*, 53.

¹⁰⁷ Fatih M. Şeker, *Osmanlılar ve Vehhâbilik* (Dergah Yayınları, 2016), 98.

¹⁰⁸ Şeker, *Osmanlılar ve Vehhâbilik*, 99.

¹⁰⁹ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 3/170.

İslam toplumunda tasavvufî unsurlar barındıran uygulamaların hepsinden nefret ediyorlar, şirkin nüfuz alanları olarak kabul ediyorlardı. Teorik kabuller ya da pratik uygulamalar, Mekke döneminde müşriklerin dinî hayatları ile özdeş kabul edilmekteydi. Bu bağlamda türbe ziyaretleri ayrı bir önem taşımaktaydı. Vehhâbîler'e göre şirk kültürünün ortadan kaldırılması noktasında atılması gereken ilk adım türbe ziyaretlerinin engellenmesi ve türbelerin yıkılması olmuştur.¹¹⁰

Zehâvî'ye göre Vehhâbîlerin, Müslümanların işlediği bid'at ve hurafelere muhalefette aşırıya giderek, tekfiri benimsemeleri, kendileri hakkında bir delil olarak da kullanılabilir. Zira ümmetin üzerinde icmâya vardığı hususları inkâr etmek veya başka bir ifade ile Peygamberin yasaklamadığı hususları hiçbir delile dayanmaksızın haram kabul etmek, enbiya ve sâlihlerin dinî hakkıyla anlatamadıkları anlamına gelmektedir. Çünkü Hz. Peygamber, "Benim ümmetim dalâlet üzerinde toplanmaz"¹¹¹ buyurmuştur. Ümmetin çoğunluğunun bugüne kadar yaptıkları ve caiz olduğuna dair icmânın bulunduğu tevessülü kabul etmemek büyük bir hatadır.¹¹² Eğer ümmetin çoğunluğu tevessül ile küfre düşmüşler ise Hz. Peygamber'in vermiş olduğu haberin yanlış olması icap eder ki Vehhâbîlerin benimsemiş oldukları bu yöntem sonuçları itibarıyla dört mezhep imamına göre küfürdür.¹¹³ Tarihsel tartışmalardan ve Vehhâbîlerin iddiasından hareketle Zehavî, tevessül konusunu risâlenin merkezine konumlandırmıştır. Tevessül meselesi, Vehhâbîliğin kendi içindeki paradokslarının da rahatlıkla görülebileceği bir konudur. Bu bağlamda Vehhâbîler, müşrikler hakkında nâzil olan ayetleri bağlamından koparmış¹¹⁴ daha da ileri giderek, istigâsede bulunanları ve türbeleri ziyaret edenleri, putlara tapan (abede-i evsân) müşrikler olarak kabul etmişlerdir.¹¹⁵ Zehâvî'ye göre bu gibi konular asılları itibarıyla küfür zorunlu olarak gerektiren meseleler değildir. Ancak Vehhâbîlerin kendi fikirlerini kabul etmeyenleri tekfir etme hususunda sergiledikleri aceleci tavır için bu gibi uygulamalar bahaneden başka bir şey değildir.¹¹⁶ Ancak bu sayede Vehhâbî mezhebinin güçlenmesi ve bölgedeki siyasî hakimiyeti tesis edilebilecektir.¹¹⁷

Zehâvî'ye göre tevessülün meşruiyetine dair birçok âyet ve hadis vardır. Örneğin vesile ayetinin¹¹⁸ tefsirinde İbn Abbas, Allah'a yaklaştıran her şeyin vesile olduğunu kabul etmekte iken Vehhâbîler sadece fiillerin tekrarı temin ettiğini savunmaktadırlar. Müellife göre bu yaklaşım zorlama bir tevildir. Zira âyetin bağlamı vesilenin kişiler şeklinde anlaşılmasına elverişli olduğu gibi bu yöndeki anlam daha güzeldir. Ayrıca Hz. Peygamber'in yanına gelerek istiğfar edenlerin talepleri Hz. Peygamber'in istiğfarına bağlanmıştır. Bu bizatihi tevessülün caiz olduğunu göstermektedir.¹¹⁹ Aslında Vehhâbîler, Hz. Pey-

¹¹⁰ Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, 3/171.

¹¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen* (Dârü İhyai-Kütübi'l-Arabi, ts.), 1/1303.

¹¹² Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 53-54.

¹¹³ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 60.

¹¹⁴ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 25/47.

¹¹⁵ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 31.

¹¹⁶ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 42,47.

¹¹⁷ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 47.

¹¹⁸ el-Mâide 5/120.

¹¹⁹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 55.

gamber'in hayatta iken vesile olmasına karşı çıkmamakta, öldükten sonra yapılan tevessülün şirk olduğunu iddia etmektedirler. Zehâvî bu fikrin de bâtil olduğunu düşünmektedir. Çünkü Hz. Peygamber'in ümmetine istiğfarı hayatı ile sınırlanamaz. Zira Hz. Peygamber'in vefatından sonra da ümmetine vesile olacağını dair hadisler vardır. Bununla birlikte Vehhâbîlerin ayetin muayyen bir gruptan bahsetmesi ve Hz. Peygamberin hayatı ile sınırlı olması Vehhâbîlerin çoğu zaman uyguladıkları "Sebebin hususiyeti, hükmün umumi olmasını engellemez" ilkesi gereği, tevessülün her zaman için geçerli olmasını gerektirir.¹²⁰ Yine Müslümanların tevessül ve istigâse bulunmaları Vehhâbîlerin yaklaşımına göre yanlış olmaması gerekir. Eğer tevessül ve istigâse sadece Allah'a mahsus ise ki diğer Müslümanlar da bunu kabul eder, Müslümanların kabirlerini ziyaret ettikleri şahısların ölmüş olmalarının bir mahzuru yoktur çünkü Allah Hay'dır.¹²¹ Tevessülün Hz. Peygamber tarafından yapıldığına dair deliller de vardır. Hz. Peygamber dua yaparken "Senden isteyenlerin hakkı için" demiştir.¹²² Fatıma b. Esed için dua ederken "Nebin ve ondan önceki nebiler hakkı için" şeklinde duaları vardır. Bu durum Hz. Peygamberin hayatı ile sınırlıdır diyen Vehhâbîlere karşı tekrar aynı ikazı yapan Zehâvî, kendisinden talep edilen, duaların kabul edilmesinin istendiği zatın Hz. Allah olduğunu ve dâima diri olduğunu hatırlatır. Hadislerde geçen delillerin dışında tevessülün sahabe döneminde de uygulandığını örneklerle ispata çalışan Zehâvî, bunların dışında konuya farklı cephelerden de bakmıştır.¹²³

Zehâvî, Vehhâbîlerin tevessül ve istigâse konusunda takındıkları tavrın yanlışlığını metot yönünden de değerlendirir. Ona göre Vehhâbîler, müşrikler hakkında inen ayetleri sebeplerin hususiyetine bakmaksızın, lafzın umumî olduğundan hareketle değerlendirdiklerini söyler. Usul açısından bu yaklaşım temelde doğrudur. Ancak enbiya ve evliya türbelerini ziyaret eden Müslümanlar ve onların buralarda yaptıkları dualar ile Hz. Peygamber dönemindeki müşriklerin duaları arasında büyük farklar vardır.¹²⁴ Bu farklardan en önemlisi, müşrikler putları aracı kabul ederken bizatihi ibadet ediyorlardı. Lügat yönünden duanın ibadet anlamına geldiği bilinen bir husustur. Halbuki Müslümanlar tevessül ve istigâsede bulunurken asla ibadet etmezler. Ayrıca müşrikler, putlar aracılığı ile Hz. Allah'a ortak koşmakta iken Müslümanlar şirk koşmazlar.¹²⁵

Vehhâbîlerin ayetlerden hareketle Müslümanları "yakınlaştırma" yönünden müşriklere teşbih etme ithâmını değerlendiren Zehâvî, bu konu hakkında da cevaplar vermiştir. Kur'ân-ı Kerîm'de bahsedilen müşriklerin inancı ya da şirk anlayışı paganizm merkezli hatta politeist bir tanrı inancıdır. Onlar, farklı görevler yükledikleri tanrıları içerisinde putlarını en yüce ilah olan Allah'a ulaştırarak kabul ederler. En zor işleri yapma kudretinde olan Allah'a ancak aracılara vasıtasıyla ulaşırlar. Vehhâbîlerin müşriklerin bu durumunu Müminler hakkında kıyas yapmaları hatalıdır. Zira müminler tevhid inancına

¹²⁰ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 55.

¹²¹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 55-56.

¹²² Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 9/256-257. Hadis hakkındaki tartımlar için ayrıca bk.Faysal b. Kazzâr El-Câsim, *Tevhid İnancına Aykırı İddialar ve Cevapları*, çev. Ahmet İhsan Dündar (İstanbul: Ümmülkura, 2006), 92-93.

¹²³ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 61-62.

¹²⁴ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 48.

¹²⁵ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 48.

sahiptirler. Müşriklerin putların ibadete layık olduğunu düşünmesine rağmen, Müslümanlar tevessül de buldukları kişilerin böyle bir hususiyetleri olmadığı noktasında itikatları nettir. Ayrıca müşrikler, putlarına bilfiil belli ritüellerle ibadet ederler. Ancak müminler türbe ziyaretlerinde, tevessül ve istigâse de bulunurken ibadet etmedikleri gibi böyle bir şeyi akıllarından¹²⁶ bile geçirmezler. Zehâvî'ye göre Vehhâbîlerin Müslümanlar hakkındaki bu ithamlarının bir diğer sebebi, sahip oldukları teşbih ve tecsim anlayışıdır. Hanbeli gelenek içinde daima kendine yer bulan antropomorfist anlayışın farklı tezahürleri her zaman görülmüştür. Bu durum klasik dönemden itibaren bizzat Hanbelî alimler tarafından da tenkit edilmiştir.¹²⁷ Hatta Vehhâbîlerin görüşlerinin tutarsızlığı hakkında ciddi bir Hanbeli literatür bile oluşmuştur. Müellife göre Vehhâbîler, Allah'ın semada cisim gibi olduğunu söylemişler ve Arş üzerine istivâ etmesini orada oturma olarak kabul etmişlerdir. Mekkeli müşrikler de Allah'ın semada olduğuna inanmakta idiler. Putların, mekânsal olarak semada olması sebebiyle kendilerinden uzak olan Allah'a kendilerini yaklaştırdığını düşünmekteydiler. Zira konu ile alakalı ayette (Zümer, 39/3) geçen (زُلْفَى) kelimesi de bu durumu anlatmaktadır. Müslümanlar ise Allah'ın mekândan münezzehe olduğuna inanmaktadırlar. Onların kendilerini Allah'a yaklaştıracak herhangi bir aracıya ihtiyaçları yoktur. Zehâvî'ye göre Allah'ı Arş üzerinde bir mekânda kabul eden müşriklerin durumu, Vehhâbîlerin tekfir ettikleri Müslümanlardan daha çok, bizzat Vehhâbîlere benzemektedir. Bu durumda Vehhâbîlerin bu iddialarının doğru olmadığı ortadadır.¹²⁸ Daha da önemlisi Vehhâbîler, Müslümanları müşriklere benzetirken en önemli hususlardan birisi olan ibadet meselesini görmezden gelmekte ve bundan dolayı büyük bir hata yapmaktadırlar. Müşrikler, putları aracı kılarken oruç tutmak, namaz kılmak gibi ibadetleri bilmiyorlar ve yapmıyorlardı. Müslümanlar ise Allah'a ibadet ediyorlar, onu mekândan tenzih ediyorlardı. Bu bariz fark ortada iken ortaya konan iddialar, şeytanın hilesi olup tekfir için üretilen bahanelerden başka bir şey değildir.¹²⁹

Sonuç

Vehhâbîlik 18. asrın ortalarından itibaren İslam dünyasında gündemde olan bir dinî harekettir. Kurucusu Muhammed İbn Abdülvehhâb'ın görüşleri kısa zaman içinde Necid ve Ahsa bölgesinde yaşayan ve hadarî düşünceden uzak bir hayatı benimseyen kabileler tarafından desteklenmiştir. Özellikle Emir İbn Suûd'un kendi siyasi emellerine hizmet edeceğine inandığı Vehhâbîliği benimsemesi ile hareket daha güçlü bir hale gelmiştir. Vehhâbî düşüncenin ileri sürdüğü iddialar ilk andan itibaren muhalefetle karşılaşmış olsa da bölgenin coğrafi şartları ve hayat tarzı bu fikirlere kucak açmıştır. Zamanla Hicaz ve civarında yönetimi ele geçiren Vehhâbîlerin yeni dinî söylemleri, bölgeye gelenler üzerinde etkili olmuştur. Özellikle İslam coğrafyasının farklı bölgelerinin işgal altında olduğu 18. yüzyılda bu dinî söylem, arayışlar çağında bir çözüm olarak kabul edilmiştir. Bu atmosferde Vehhâbîlerin sıkça telaffuz ettiği selefî söylem tarzı özellikle Irak bölgesinde

¹²⁶ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 49.

¹²⁷ Güner, *Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819)*, 119; Sarı, "Selefi ve Vehhâbîlere Reddiye Eserler".

¹²⁸ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 50-51.

¹²⁹ Zehâvî, *el-Fecru's-Sâdık*, 51.

etkili olmaya başlamıştır. Bu yeni dinî söylemin ve kısa tarihinin dikkatli okuyucularından biri olan Cemil Sıdkî ez-Zehâvî, Vehhâbîlik hakkında bir risâle yazmıştır. Modern Arap şiirinin önemli temsilcilerinden bir kabul edilen ez-Zehâvî, güçlü bir entelektüel birikime sahip olduğu gibi, Osmanlı bürokrasisi içinde de değişik kademelerde görev yapmış bir kimsedir. Zehâvî, Vehhâbîlerin Irak bölgesinde sıradan halkı iknadaki gücünün dışında bölge nüfusu üzerinde karizmatik kimlikleri ile yetkin durumda olan kimi alimleri de etkilediğini gözlemlemiştir. Bunun üzerine Vehhâbîlerin ortaya attığı fikirlerin yanlış olduğunu ispatlamak için eserini yazmıştır. Eserde dikkat çeken en önemli noktalardan biri, Zehâvî'nin, Vehhâbîlerin düşüncelerine yön veren en temel etkenin, çöl ve kabile hayatının sadeliği ve duygusal dünyaları olduğunun farkında olmasıdır. Ona göre bölge halkı, düşünce faaliyetlerinin getirdiği tekellüfü kabul etmeyecek bir karaktere sahiptir. İbn Abdülvehhâb'ın görüşleri bu bağlamda sade ve kabile dayanışmasına da imkân veren bir asabiyye inşâ etmektedir. Kendisi gibi olmayı düşman kabul eden anlayış bu bağlamda tekfir gibi bir argümana sahip olmuştur. Zehâvî bu tespitleri yaptıktan sonra Vehhâbîliğin siyasi bir hareket olduğunu söyler. Ona göre bu hareket her ne kadar bazı görüşleri sebebiyle sempatizanlar bulsa da aslında Osmanlı hilafetine karşı bir isyandır. Ayrıca İbn Abdülvehhâb'ın siyasi emelleri olan karizmatik bir yapısı olduğunu ileri sürer. O, küçüklüğünden itibaren lider olmak istemektedir. Bu hedefi gerçekleştirebileceği yegâne alan dinî düşüncedir. İbn Abdülvehhâb çalışmalarını ve söylemlerini bu fikre göre dizayn etmiştir. Zehâvî'ye göre Vehhâbîliğin dinî olmaktan çok siyasi bir yapıya sahip olduğu eylemlerinden anlaşılmaktadır. Nitekim gerçekleştirdikleri eylemler ile dinî iddiaları örtüşmemektedir. Kendileri gibi inanmayanları müşrik kabul ederek, siyasi amaçlarına ulaşmak istemektedirler. Bu bağlamda Müslümanları tekfir etmeleri, siyasi ve askerî uygulamalarını meşrulaştırmak için kullandıkları bir araçtır. Vehhâbîlerin Müslümanları tekfir ederken ileri sürdükleri kabir ziyareti, tevessül ve istigâse gibi kavramlar sadece tekfirin teolojik zeminini oluşturmada en uygun olduğu için ileri sürülmüştür. Zehâvî, Vehhâbîlerin zikredilen kavramları yanlış bir biçimde değerlendirmelerini aslında kendi yanlış tevhid anlayışlarından doğduğunu ileri sürmektedir. Zira istiva meselesinde de teşbih ve teccime varan görüşler ileri sürmeleri, onların tevhidi yanlış anladıklarını göstermektedir. Dolayısıyla Müslümanları tekfir etmeleri kendi yanlış anlayışlarından kaynaklanmaktadır. Zehâvî'nin dikkat çeken fikirlerin bir diğeri ise, mezhep imamlarını taklit edilmesinin haram olduğu fikridir. Ayrıca mezhep imamları ve takipçilerinin ortaya koyduğu icmâya muhalefet etmeleridir. Böylece mezhep imamları taklit edilemeyecek, icmâ ile sabit olan hükümler görmezden gelinecek ve İbn Abdülvehhâb'ın görüşlerine bir alan açılacaktır. Mezhep imamları ve icmânın otoritesi yıkılarak, yeni dinî anlayışa imkân verilecektir. Zehâvî'nin Vehhâbîlerin görüşlerini anlatırken kullandığı en önemli kavramlardan biri de tevessüldür. Vehhâbîler tevessülde bulunanları tekfir etmişlerdir. Zira bu durumda olanlar Vehhâbîlere göre Hz. Peygamber dönemindeki müşrikler gibidirler. Zehâvî, bu iddianın siyasi emelleri gerçekleştirmek için kullanılan bir bahane olduğunu söylemektedir. Ayet ve hadislerden deliller ile meşru tevessülün varlığını ispatlamaya çalışan müellif, aklî istidlallerde bulunmayı ihmal etmez. Zehâvî, tevessül ve Hz. Peygamber'in kabrinin ziyaret edilmesi gibi hususların şirk olmadığını, ancak Vehhâbîlerin karşı olduğu geleneksel dinî düşüncüyü temsil ettiği için kullanılan bir araç olduğunu vurgular.

Bu görüşleri çerçevesinde Zehâvî'nin eseri, Vehhâbîlerin düşüncelerini farklı bir perspektiften incelemesi, sosyolojik zemin ve psikolojik etkenleri ele alması özelliği ile kendi dönemindeki eleştirel eserlerden ayrılmakta, ilmî bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

Kaynakça | References

- Ahmed Cevdet Paşa. Tarih-i Cevdet. sad. Dünder Günday. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1984.
- Ayyıldız, Erol. "Ma'rûf er-Rusâfi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/69-71. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bağdâdî, Abdülkahir. *Mezhepler Arasındaki Farklar*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 9. Basım, 2018.
- Bardakçı, Mehmet Necmeddin. "Tasavvufî Bir Terim Olarak Tevessül ve Vesîle". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 1/2 (1999), 33-48.
- Basheer, M. Nafi. "Yeniden Dirilen Selefilik: Nu'mân el-Alûsî ve İki Ahmed Muhakemesi". çev. Kadir Gömbeyaz. *Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi* 9/3 (2009), 293-326.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Arzuhal Jurnal* [Y..PRK.AZJ.], No. 50, Gömlek No. 15.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Arzuhal Jurnal* [Y..PRK.AZJ.], No. 50, Gömlek No. 115.
- BOA, Osmanlı Arşivi, *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi* [MF.MKT.], No. 899, Gömlek No. 45.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavkî'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İhvan'dan Cüheyman'a: Suudi Arabistan ve Vehhabilik*. Rağbet Yayınları, 2. Basım, 2016.
- Büyükkara, Mehmet Ali. *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhâbilik*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Vehhâbilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/611-615. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Cessâm, Faysal b. Kazzâr. *Tevhid İnancına Aykırı İddialar ve Cevaplar*. çev. Ahmet İhsan Dünder. İstanbul: Ümmülkura, 2006.
- Crone, Patricia. *Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce*. çev. Hakan Koni. İstanbul: Kapı Yayınları, 2007.
- Dalkıran, Sayın. "'Târih-i Cevdet'te İslâm Mezhepleri (I)". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 9/20 (2002), 219-252.
- Ecer, Ahmet Vehbi. *Tarihte Vehhabi Hareketi ve Etkileri*. Asam, 2001.
- Esen, Muammer. "Tekfir Söyleminin Dinî ve İdeolojik Boyutları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 52/2 (2011), 97-110.
- Gökalp, Yusuf - Yılmaz, Sabri - Teber, Ömer Faruk. "Hâricî Fırkalar ve İzmirli İsmail Hakkı'nın "Fırak-ı Mevcûde-i İslâmiyyeden: İbâdiyye Fırkası". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5/4, (2020), 573-593.
- Gümüsoğlu, Hasan. *İslâm'da İmamet ve Hilafet*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1999.
- Güner, Selda. *Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Heysemî, Ebû'l-Hasen Nürüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Hodgson, M.G.S. *İslâm'ın Serüveni*. çev. Alp Eker - Mutlu Bozkurt. 3 Cilt. İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *es-Sünen*. Dâru İhyai-Kütübî'l-Arabî, ts.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-Arab*. 18 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1999.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Selefilik İslami Köktencilüğün Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.

- Kartaloğlu, Habip. “Sebilürreşâd Dergisi Bağlamında Osmanlı'nın Son Döneminde Vehhâbilik Algısı” (Ankara: Atlas Sosyal Bilimler Kongresi, 2021).
- Keylân, Arkân. *el-Fikru's-Siyâsi li's-Selefiyye fi'l-Irak*. Bağdat: Dâru Kanâdîl, 2018.
- Koçak, Ebru. *Osmanlılar Döneminde Vehhâbiliğe Yazılan Reddiyeler ve Analizi (1732-1818)*. Ankara Üniversitesi, Doktora, 2022.
- Kurşun, Zekeriya. *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti Vehhabi Hareketi ve Suud Devletinin Ortaya Çıkışı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Laoust, Henry. *İslâm'da Ayrılıkçı Görüşler*. çev. Ethem Ruhi Fırlalı - Sabri Hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 1. Basım, 1999.
- Lapidüs, M. Ira. *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*. çev. İ. Safa Üstün. İstanbul: İFAV Yayınları, 1996.
- Muhammed, Yusuf Ali ed-Devîde. *Cemil Sıdkî ez-Zehâvî Hayâtuhû ve Şi'ruhu*. Câmîatü Ümmü Dermân, Yüksek Lisans, 2008.
- Nüveyrî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Riyâzu's-sâlihîn*. thk. Mâhir Yâsin el-Fahl. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2007, 72.
- Peskes, Esther - Çelenk, Mehmet. “18. Asırda Tasavvuf ve Vehhâbilik”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/2 (2003), 413-429.
- Sabri Paşa, Eyüp. *Tarih-i Vehhâbiyan (Vehhâbiler Tarihi)*. İstanbul: Bedir Yayınları, 1992.
- Sadgrove, Philip Charles. “Zehâvî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/177-179. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Sarı, Süleyman. “Selefi ve Vehhâbilere Reddiye Eserler”. *Marife: Bilimsel Birikim (Marife: Dinî Araştırmalar Dergisi)* 9/3 (2009), 327-346.
- Sıdkî, Zehavizade Cemîl. “İspat-ı Mebde”. *Resimli Gazete* II/ö.s. (nüsha-i fevkalade) (15 Temmuz 1313), 43-49.
- Şahin, Hanifi. *Olgu ile Algı Arasında İbn Teymiyye*. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2007.
- Şeker, Fatih M. *Osmanlılar ve Vehhabilik*. Dergah Yayınları, 2. Basım, 2016.
- İbn Abdülevehhâb, Muhammed. *Keşfü'ş-Şübehât*. b.y.: Dârü'l-İmân, ts.
- İbn Teymiyye, Takıyyüddin. *İmânü'l-Evsat*, thk. Ali b. Buheyd ez-Zehrânî. b.y.: Dârü İbni'l-Cevziyye, 2003.
- Teber, Hatice. *Hariç-İbâdî Tefsir Geleneği Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsîri*, Ankara: İlahiyat Yayınları, 2014.
- Teber, Ömer Faruk. “Hâricî İmâmet Nazariyesi ve Mutlak Hakikatin Meşruiyeti Sorunu” *EKEV Akademi Dergisi Sosyal Bilimler* 12/34, (2008), 57-72.
- Toccano, Alberto. *Fanatizm*. çev. Barış Özkul. İstanbul: Metis Yayınları, 2013.
- Toprak, M. Faruk. “Cemil Sıdkî ez-Zehâvî'nin Şiirlerinde İstanbul Anıları”. *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 14 (2012), 27-36.
- Türkel, Rifat. “Etkileri Açısından Vehhabilik (Suudi Arabistan Dışı Ülkeler Örneği) = Wahhabism in Terms of Its Effects (Sample of the Countries Other Than Saudi Arabia)”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 6/8 (2013), 699-718. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS1974>
- Türkel, Rifat. *Vehhabilik Ve Arka Planı: Başlangıçtan II. Suûd Devleti'ne Kadar*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Türkel, Rifat. “Osmanlı Vehhâbilik Literatürü”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 15/29 (2017), 213-242.

- Watt, W. Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fıçlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, 3. Basım, 2010.
- Yalar, Mehmet. "Zehâvî ve Realist Arap Şiirindeki Yeri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 47-73.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Teveessül". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/6-8. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Zehâvî, Cemîl Sıdkî. *el-Fecru's-Sâdik*. Mısır: Matbaatü'l-Vâiz, 1323.
- Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Dârü'l-Melâÿîn, 15. Basım, 2002.